

Пікуль Ю.М.

КАДЕТСЬКІ КОРПУСИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ: НАРИС ТРАДИЦІЙ ТА ПОБУТУ

В історії Росії ХІХ – поч. ХХ ст. однієї з головних діючих сил була армія, особливо її офіцерський корпус. У його підготовці значну роль грали військово – навчальні заклади, зокрема кадетські корпуси. В історіографії є значна кількість робіт, присвячених цьому питанню, однак слід зазначити, що дослідники, в основному розглядаючи вишкіл кадетів, практично не стосуються повсякденного життя вихованців. Тим часом, традиції корпусів, їхнє внутрішнє життя й взаємовідносини між вихованцями значною мірою впливали на формування характеру майбутнього офіцера. Таким чином, уявляється важливим дослідження даної теми в рамках загальної історії військово – навчальних закладів Російської імперії.

На підставі вивченої історіографії й джерел по даному питанню автор прийшов до висновку про недостатню його освітленість у науковій літературі. У роботах Л.Г. Безкровного¹, П.А. Зайончковського² і Д.А. Лалаєва³ в основному досліджуються питання керування кадетськими корпусами, реорганізації їхньої структури й принципів комплектування. Джерельну базу дослідження склали спогади колишніх вихованців кадетських корпусів і урядові постанови, які можна знайти в Повнім зібранні законів Російської імперії.

Становлення системи військової освіти в Російській імперії пов'язане з відкриттям Сухопутного (1731 р.)⁴ і Морського (1752 р.)⁵ шляхетських кадетських корпусів з метою: «... щоб шляхетство від младих років у теорії навчені, а потім і в практику придатні були»⁶. Даний тип військово – навчальних закладів стає центром підготовки офіцерських кадрів російської армії ХVІІІ ст. Варто сказати, що кадетські корпуси ХVІІІ ст. здійснювали підготовку не тільки офіцерів, але й цивільних чиновників, через недостатню кількість цивільних навчальних закладів у розглядаємий період. Одночасно з початком діяльності даного типу військово – навчальних закладів починається формування і їхніх

традицій, матеріалом для дослідження яких можуть слугувати спогади колишніх вихованців.

Так, однією з перших традицій стало суперництво кадетів і гвардійців, що найчастіше переходило у відкриту конфронтацію. По спогадах англійця Д. Кука, що наводяться А. Михайловим: «Кадети смертельно ненавидять гвардію, а гвардія – їх. І наслідки цієї ненависті часто бувають жакливі: з тієї й з іншої сторін буває багато вбитих. Всі гвардійці мають широкі шпаги, а кадети – мечі. Якщо гвардійський солдат б'є першим, кадетові кінець; але дуже часто кадет відхиляє удар і, перш ніж гвардієць приготується для іншого, простромлює його»⁷. Із часом, коли багато хто з випускників корпусів стали продовжувати службу в гвардії, гострі зіткнення між кадетами й гвардійцями припинилися, але замість цього почалися зіткнення між корпусами, що періодично доходили до бійок.

Розглядаючи повсякденне життя в т.зв. «Александровських» кадетських корпусах І-ої чверті ХІХ ст., слід зазначити ряд властивих їм недоліків. Характерною рисою була відсутність чіткої системи учбово – виховних заходів, зокрема Загального положення й Уставу, обов'язкових для всіх військово – навчальних закладів. Виховний процес будувався на застосуванні тілесних покарань, що ілюструє висловлення директора І кадетського корпусу (1801 – 1820 р.) ген. Клінгера: «росіян треба менш учити, а більше бити»⁸.

Матеріальне становище продовжувало залишатися на низькому рівні, по спогадах кадетів: «нас хоч голодом не морили, та й досита не годували». Зокрема, по спогадах вихованця І кадетського корпусу: «замість чаю нам давали тарілку вівсянки із хлібом, а о четвертій годині пополудні невелику булку й склянку невської води, а про іншу їжу не буду розказувати, скажу тільки, що в той час кадети нерідко занедужували цингою»⁹. Але в той же час, наприклад, про раціон студентів Медико – хірургічної академії є в наявності протилежні відомості: „завтрак – фунт хліба й склянка збитню, обід – щи або каша зі смаженим м'ясом, вечерея – щі й каша»¹⁰. Також Л.А. Ушаков, згадуючи про харчування в Московському кадетському корпусі в 1835 р., пише: «Годували нас непогано, обід звичайно складався із трьох блюд: супу, м'ясного

блюда й пирога, каші або смаженої картоплі. За вечерею подавалося два блюда: суп і пироги, або каша»¹¹. Дані, що приводять, на думку автора, свідчать про те, що рівень життя кадетів найчастіше залежав від господарських здатностей керівників закладів. Ще однією особливістю внутрішнього життя «Александрівських» корпусів були брутальність у стосунках кадетів і викладачів, наслідком чого ставало рукоприкладство в армії. По спогадах очевидця: „в той час робилися змови, щоб побити такого – те вчителя, пили вино, посилали за ним у шинки кадетів же». Як протест на твердий режим, у корпусах став з'являтися культ «старих кадетів» («корінні», «закали», «білі», «слони»). Характеристику їм дає у своїх мемуарах В.Г. фон Боль: «Іде, сильно стукаючи каблуками, обшлага на рукавах відвернені, нижній гудзик куртки розстебнутий, дивиться на всіх, особливо на начальство, звіром, якщо скаже що – небудь, те неодмінно густим басом». Результатом подібної організації учбово – виховного процесу був низький освітній рівень випускників корпусів¹².

Розглядаючи розвиток кадетських корпусів в епоху Миколи І, варто сказати, що внутрішнє життя корпусів розвивалося за тими ж принципами, що й раніше. Як згадує М. Ольшевський, випускник І кадетського корпусу: «Життя кадета минулого часу вподібнювалося автомату, зробившому як барабан, Барабанний бій змушував просипатися в шість ранків і всупереч його бажанню залишати, особливо узимку, свою хоча й не м'яку, але теплу постіль. Цей же бій укладав його в постіль о дев'ятій годині вечора, Барабанний же бій, і притім самий приємний, призивав його до половини першого до обіду, а о восьмій годині вечора до вечері»¹³. Але щодо цього слід зазначити неспроможність стереотипу жорстокої кийової дисципліни корпусів миколаївської епохи. Щодо цього інтерес становлять спогади І.Ф. Павловського, вихованця Полтавського кадетського корпусу. Характеризуючи директора корпусу Струмилло (1843 – 1849 р.), він відзначає широкий спектр застосовуваних покарань, таких як: «... публічне спорювання погонів, давали їжу окремо від товаришів у дерев'яному посуді й з дерев'яними ложками. Надягали, як на арештанта сіру куртку, і в такому костюмі водили окремо від товаришів. По святах всіх погано вчили в плинні тижня саджали в «Особливо ледачий» клас»¹⁴.

Надалі, говорячи про діяльності Врангеля, що займав пост директора корпусу в 1849 –1856 р. І.Ф. Павловський згадує про 17 наказів щодо пороття різками в розглянутий період при штаті корпусу в 400 учнів¹⁵.

Таким чином, виходячи з вище викладеного, можна відзначити, що, незважаючи на пануючий у розглянутий період погляд, що: «...тілесне покарання вважалось необхідним, без якого незрозуміла була можливість виховання»¹⁶, застосування даного методу цілком залежало від характеру керівника закладу. На додаток до вище сказаного можна помітити, що самі випускники кадетських корпусів з розумінням ставилися до застосування подібних виховних мір. Як пише випускник Полтавського кадетського корпусу О.М. Домонтович: «одержавши більшість юнаків із суспільних і приватних шкіл і напівдиких хуторів, корпусному начальству, розуміється, не до тонких педагогічних прийомів. Щоб додати цій різношерстій масі хоча б зовнішній порядок, йому залишалося триматися крутої дисципліни й суворих заходів»¹⁷.

Поразка Росії в Кримській війні (1853 – 1856 р.) порушило питання про якісне поліпшення учбово – виховної роботи в кадетських корпусах. Корінні перетворення в цій сфері пов'язані з діяльністю військового міністра Д.А. Мілютіна (1862 – 1881 рр.). У зв'язку з військовою реформою, що проводилася під його керівництвом, кадетські корпуси, перейменовані у військові гімназії, стають підготовчими закладами до військових училищ. Також проводиться лібералізація навчального процесу. Як згадує випускник Воронежської військової гімназії Г.В. Плеханов: «З тих пір, як військовим міністром було зроблено Мілютіна, почалася воістину нова ера: стройовий крок майже зовсім відставили ... викладання було осмислено, програма навчальних закладів значно збільшена, тілесні покарання майже зовсім виведені із уживання»¹⁸. Тут варто сказати, що, незважаючи на офіційне скасування тілесних покарань відповідно до нового військового статуту 1874 р.¹⁹, у виняткових випадках вони продовжували застосовуватися. Так, про це згадує О.І. Купрін в автобіографічному романі «Кадети», причому сам час покарання відноситься до початку 80 – х рр. ХІХ ст.²⁰. Також значно обновилися викладацький склад. По спогадах Д. Кддіашвілі, випускника Київської військової гімназії:

«Військовий міністр Мілютін зовсім перетворив кадетські корпуси, вигнавши казармений дух. Все військове, крім форми скасовувалося. Навчання йшло по програмі реальних училищ, замість латинської й грецької мов викладали нові іноземні мови. Вихователями нашими були цивільні люди з вищим утворенням. У нас викладали кращі педагоги Києва. Багато хто з них були професорами університету»²¹. Аналогічної думки дотримується М.Ю. Ашенбренер, відзначаючи, що: «Коли наступила зміна, при військовому міністрі Д.А. Мілютіні, бурбони офіцери зникли... з'явилися добре виховані офіцери. Ручна розправа зникла разом з бурбонами й тілесне покарання стало виходити з побуту»²². Але, в той же час, слід зазначити й ряд негативних моментів у перетворенні корпусів на військові гімназії. На думку автора, це виражалося в недооцінці значення військових ритуалів і атрибутики у вихованні майбутнього офіцера. Зокрема це стосувалося уніформи. Як згадує Л.А. Ушаков, обмундирування кадетів миколаївської епохи складалося з: «Мундира зі стоячим коміром і погонами, білого перев'язу з тесаком і ківера на голові». Про незручність форми того часу для дітей свідчать спогади М.Ю. Ашенбренера: «Носили важкі каски із султанами й тесаки. Більша каска на маленькому кадеті була смішна й болісна; внутрішні гвинти й гайки боляче давили голову. Невеликий вітер розгойдуючи султан валив з ніг хлопчика»²³. У новій уніформі, уведеної для учнів військових гімназій, ківера й каски були замінені шапками без герба й султана. Але в той же час скасовується вся атрибутика, що підкреслювала корпоративний статус кадетських корпусів. З гудзиків, ремінних блях і головних уборів зникає зображення герба військово – навчальних закладів – двоголового орла в саяві. Корпусні прапори вбираються в храми, а зі стін військових гімназій знімаються мармурові дошки, куди вносилися кращі випускники. Іншим негативним моментом, на думку багатьох випускників, була відірваність кадетів від реального життя. Як пише Б. Флейшер: «Два рази в тиждень міняється нижня білизна, порване плаття, хоча б відірвався один гудзик, надходить ремонтнику, що зобов'язаний зробити його до ранку в справному виді». Результатом такої системи виховання, як далі відзначає той же автор, ставало, що: «вийшовши в офіцери, ці розпечені юнаки

не вміють будувати свого життя відповідно до одержуваного, і швидко входять у борги... Не тільки праці й позбавлення похідної й бойової служби, але навіть такі порівняльні дрібниці, як зимові маневри й вартова служба є важкими для цих зніжених вихованням офіцерів. Звідси головним чином і відбувається масове прагнення піти з строю й одержати яку – небудь більш спокійну посаду»²⁴. Аналогічну думку ми можемо зустріти в щоденниках офіцера – вихователя В.А. Терехова: «Вся обстановка життя кадета не сприяє зміцненню волі, виробленню характеру й прояву самостійності. За кадета про усім подумують, він ситий, одягнений, взутий, не терпить позбавленні; навіть розумова його робота вся регламентована розкладом. Йому не про що самому подумати, ніде виявити характер, самостійність, волю»²⁵.

На думку автора дане положення речей було обумовлено самим характером закритого навчального закладу, якими були кадетські корпуси й військові гімназії. Ще одним недоліком, характерним для закритих установ в усьому світі були нестатутні взаємини між вихованцями, на кадетському жаргоні іменовані «цук». Так, зокрема, про подібні відносини в Пажеському кадетському корпусі згадує його випускник П.А. Кропоткін, що надійшов туди в 1857р.: «У всіх закритих навчальних закладах новачків переслідують. Так само справа відстоїть у школах і в'язницях. Система генерала Жирардота (директори корпусу) полягала в тім, що він представляв камер – пажам (старшокласникам) повну свободу дій, він прикидався, що не знає про ті жахи, що вони проробляють; зате за посередництвом камер – пажів він підтримував строгу дисципліну... У силу цього камер – пажі робили все, що хтіли. Улюблена їхня гра полягала в тім, що вони збирали вночі всіх новачків в одну кімнату й ганяли їх у нічних сорочках по колу, як коней у цирку. Одні камер – пажі стояли в колі, інших – поза нього, і гумових хлистів нещадно стібали хлопчаків. «Цук» звичайно закінчувався огидною оргією на східний порядок... Якщо ж хлопчик як – небудь не підкорявся капризу камер – пажа, то це вело до того, що 20 вихованців старшого класу, озброївшись важкими дубовими лінійками жорстоко били відступника, що виявив дух непокори.»²⁶

Але, справедливості заради, варто відзначити, що нестатутні взаємини існували й у навчальних закладах Західної Європи. Як відзначає А.Л. Марков: «Звичаї, найчастіше досить грубі, процвітають у багатьох військових школах США, у знаменитому французькому Сен – Сірі, вуж не говорячи про демократичну Англію, де, наприклад, у коледжі Ітон існує звичай помикання старшими учнями молодших, називаний «fagging», відповідно якому молодший зобов'язаний чистити чоботи старшому, носити за ним речі й віддавати йому свої ласощі, за що в нагороду одержує одні стусани. Це зізнається англійською аристократією необхідною приналежністю «чоловічого виховання», як і бійки між учнями, яких ніхто й ніколи не рознімає»²⁷.

Слід сказати, що за свідченнями сучасників, найчастіше «цук» зводився в ранг традиції самими кадетами, що утрудняло боротьбу педагогічного колективу з його проявами. «Кадети, – згадує вихованець Псковського кадетського корпусу А.В. Булгаков, – «цук» розуміли й виправдували, тому протестів або скарг ніколи не було». У зв'язку із цим слід сказати ще про одну традицію, що існувала в кадетських корпусах, т.зв. «прописці», тобто прийомі новачка до колективу. У корпусах на новачків обрушувався град глузувань, жартів, розиграшів, що іноді мали досить жорстокий характер, службовців своєрідним випробуванням на міцність. Поява в корпусі новачка ставала подією для всіх кадетів. Вихованець 2 Московського кадетського корпусу описує своє перше враження від знайомства з корпусом у такому виді: «Я відчув на собі погляди всіх кадетів, які розглядали мене як новачка. До мене підійшов досить високий кадет і, ставши переді мною, почав мене розглядати, я також став дивитися на нього, це йому, напевно, не сподобалося, і він ударив мене по щоці. Заклопотаний і ображений, я кинувся на нього, підстрибнув і вдарив його в особу. Він, звичайно ж, не залишився в боргу, і як більше сильний, відтупцював мене, як йому хотілося»²⁸. Подібні відносини між «осілими» і «кочівниками», старшокласниками й молодшими, існували у всіх кадетських корпусах, негативно впливаючи на психологічний клімат у навчальних закладах. Але, незважаючи на ряд негативних моментів, пережиті спільно труднощі в навчанні й побуті формували дружню спайку між товаришами. Як пише А. Михайлов: «Кадети пишалися

приналежністю до своєму «рідному гнізду». Відомо, що випускники Морського кадетського корпусу навіть в адміральських чинах зберігали свої корпусні прізвиська: Макаки, Максима, Борщи, Альоші, Корови, Рибки, Бодяги й т.д.»²⁹. Вироблене в подоланні численних труднощів і випробувань почуття товариства вважалося головним достоїнством кадета. Виробленню цього почуття й корпоративної приналежності до кадетського братерства сприяло й реформування військових гімназій знову в кадетські корпуси в 1882 р. кадетським корпусам була знову повернута військові атрибутика й уклад їхнього життя. Так, зокрема, в будинки корпусів були знову повернуті прапори. Про те, з якою повагою ставилися кадети до прапорів свідчать спогади А.Д. Бутовського: «Багато кадетів, ідучи з корпусу, відривали шматочки від прапора й потім довго зберігали їх»³⁰.

Таким чином, розглянувши вище викладене, можна зробити наступні висновки. Незважаючи на ряд властивим кадетським корпусам недоліків, їх традиції сприяли вихованню майбутніх офіцерів у дусі товариства й вірності військовим обов'язкам. Але варто помітити, що, незважаючи на сам характер даних установ, у них був відсутній дух солдафонства. Наприклад, у програму навчання входили танці (6 разів на тиждень), у багатьох корпусах видавали щорічні журнали й збірники віршів вихованців, ставили театральні постановки. Проводячи виховну роботу, керівництво військово – навчальних закладів всіма способами намагалося виховати гармонійно розвинену особистість з властивим російському офіцерському корпусу духом корпоративності й вірності принципам товариства, взаємодопомоги й військових традицій.

Примітки

¹ *Бескровный Л. Г.* Армия и флот России в начале XX в. – М., 1986.

² *Зайончковский П. А.* Военные реформы 1860-1870 г. в России. М., 1952.

³ *Лалаев М. С.* Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных их главному управлению (1700 – 1880 гг.) – СПб., 1880.

- ⁴ Указ об открытии Сухопутного Шляхетского кадетского корпуса (1731 г.) // ПСЗ – I. – Т. 8. – № 5811.
- ⁵ Указ об открытии Морского Шляхетского кадетского корпуса (1752 г.) // ПСЗ – I. – Т. 13. – № 10 062.
- ⁶ Указ об открытии Сухопутного Шляхетского кадетского корпуса (1731 г.) // ПСЗ – I. – Т. 8. – № 5811.
- ⁷ Михайлов А. Военно-учебные заведения Санкт-Петербурга // Родина. – 2003. – №1. – С. 73.
- ⁸ История российской армии и флота. – М. 1911. – т. 5. – с. 131.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Савельев А. Исторический очерк Инженерного управления в России. – Спб., 1879. – С. 46.
- ¹¹ Ушаков Л. А. Корпусное воспитание при Николае I // Голос минувшего. – 1915. – № 6. – С. 98.
- ¹² Михайлов А. Военно-учебные заведения Санкт – Петербурга // Родина. – 2003. – №1. – с. 77.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Павловский И. Ф. Петровский полтавский корпус. К истории этого корпуса. // РС. – 1886. – № 12. – С. 722.
- ¹⁵ Павловский И. Ф. Петровский полтавский корпус. К истории этого корпуса. // РС. – 1886. – № 12. – С. 723.
- ¹⁶ Павловский И. Ф. Петровский полтавский корпус. К истории этого корпуса. // РС. – 1886. – № 12. – С. 721.
- ¹⁷ Домонтович А. М. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования. // ИВ. – 1890. – №11. – С. 469.
- ¹⁸ Плеханов Г. В. Воспоминания // Литературное наследие – М., 1934 – Т. 1. – С. 93.
- ¹⁹ Куприн А. И. Кадеты // Колесо времени. – М., 1983. – С. 90.
- ²⁰ Клдиашвили Д. На жизненном пути // Жертва. – М., 1987. – С. 247.
- ²¹ Ашенбреннер М. Ю. Воспоминания // Минувшее. – 1907. – № 4. – С. 4.
- ²² Ушаков Л. А. Корпусное воспитание при Николае I // Голос минувшего. – 1915. – № 6. – С. 98.
- ²³ Ашенбреннер М. Ю. Воспоминания // Минувшее. – 1907. – № 4. – С. 4.
- ²⁴ Флейшер Б. Несколько слов о жизненном укладе воспитанников кадетских корпусов // Педагогический сборник. – 1912. – №. 1. – С. 74.
- ²⁵ Терехов А. Из дневника офицера-воспитателя // Педагогический сборник. – 1912. – №. 4. – С. 510.
- ²⁶ Кропоткин П. А. Воспоминания анархиста // <http://militera.lib.ru>

²⁷ Марков А. Кадеты и юнкера. – Сан-Франциско, 1961.
//<http://militera.lib.ru>

²⁸ Там же.

²⁹ Михайлов А. Военно-учебные заведения Санкт – Петербурга // Родина. – 2003. – №1. – С. 76.

³⁰ Бутковский А. Д. В вагоне начальника военно-учебных заведений // РС. – 1915. – № 8. – С. 206.

Резюме

Пикуль Ю. Н. *Кадетские корпуса Российской империи в XIX – начале XX ст.: очерк традиций и быта*

На основе анализа обобщающей литературы, а также воспоминаний автор предпринял попытку реконструировать традиции и быт кадетских корпусов Российской империи XIX – начала XX ст. Обращается внимание на сложное материальное положение кадетов. В статье делается вывод о том, что несмотря на ряд недостатков, кадетские корпуса способствовали воспитанию будущих офицеров в духе товарищества и верности воинским обязанностям.

Сергеев И.П.

МАТЕРИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ “НАРОДНОГО УЧИТЕЛЯ” В СОВЕТСКОЙ РОССИИ В 1917-1921 ГГ.

Послеоктябрьское десятилетие в России Т.Э. О Коннор определил как эпоху экспериментирования и нововведений. Особенно это было заметно, по мнению автора биографии первого российского наркома просвещения, в сфере образования и нашло отражение в ряде реорганизаций и реформ, проводимых Наркомпросом¹. К числу экспериментов, проводившихся пришедшими к власти большевиками в этой сфере, следует отнести и продолжавшуюся с конца 1917 г. до 1921 г. попытку централизованного финансирования всего народного образования. Это преобразование отразилось и на структуре системы органов народного образования и на положении, в том числе и материальном, занятых в ней людей.